

DÉRY – KONTRA MÁRAI?

Tudom, divatjamúlt; mégis szívesen olvasom újra Déry Tibor műveit hosszú évek kihagyása után. Sajátos – egyesek szerint ugyan mesterkelt – stílusát, töprengéseit, útkeresését, melléfogásaival együtt is kedveltem. Meglehető: annyi év távlatából csaknem azonos élményt nyújt. Azt is tudom, egykori rajongó táborra erősen megcsappant: a valamikor csúcson lévő író körül sündörgők közül sokan az idők változásainak megfelelően „rájöttek”; nem is olyan nagy író. Márai Sándort viszont folyamatosan olvasom. Azóta, hogy évtizedekkel ezelőtt egy-egy nyugati kiruccanásom méregdrágán megvásárolt, majd a határon jóleső izgalommal átsempészett kötetei – elsősorban *Napló* – folyamatosan gyarapodtak könyvtáram megkülönböztetett olvasmányokat tartalmazó polcain. Ám a kritikátlan Márai-rajongók szuperlatívuszai – Déry példáján is okulva – kizárólag az életmű alaposabb megismerésére ösztönöznek.

Mindketten voltak írófejedelmek és agyonhallgatottak. Egyikük sem tudott taktikázni (Márai erre nem is lett volna hajlandó); így aztán az éppen aktuális hatalommal sosem voltak olyan viszonyban, amely bírálhatatlanná tette volna őket. Meggyőződésük mellett mindvégig kitartottak, ami akkor is érvényes, ha tudjuk, hogy az Dérynél változó volt, Márainál állandó. Déry fénykorában Márai legfeljebb onnan lehetett ismerős a nagyközönség számára, hogy elvéve, valami más esemény, személy kapcsán, fanyalogva, esetleg vállon veregetve megemlégték. Többségük számára ma Déry szinte nem létezik. Szóra sem érdemes. Akkor Márai volt hasonló helyzetben. „Hivatalos” megítélésük szép csendben éppen ellenkezőjére fordult. A Máraifalók – vagy legalábbis köteteit felvásárlók –, tömege Déryről legfeljebb akkor hall, amikor kerek évfordulókon köteleességszerűen megemlékeznek róla; igaz jobbra azért, hogy hiányosságait e jeles alkalmakkor is felróhassák neki.

Azonos közezből indultak. Kezdeti biztonság, nyelvtudás, világlátás, műveltség. A nagypolgári milió azonban nem sokáig óvta meg őket az egyéni megpróbáltatásoktól. „*Ennek a néhány boldog gyermekévennek, mikor mindenki szeretett, s én mindenkit imádtam, volt egy-egy rendszeresen visszatérő, különösen csillogó napja, a karácsonyest... kényeztettek, s én*

hálás voltam, mindenkit szerettem; az emberek jóságába vetett hit formálta meg jellememet. – emlékezik idilli gyermekkorára Déry. „...négy hosszú, felhőtlenül fényes, boldog gyermekesztendőn át minden nap...” – írja Márai ugyanerről. Lehetőségek és kötelezettségek. Ez utóbbit Déry nehezen viselte, igyekezett szabadulni tőlük; csak a saját magára kiszabott kötöttségeket tűrte. Úgy vélte, mindenestől le kell rombolni a régit, s annak romjain felépíteni valami – pontosan nem is körvonalazott – újat. Kísérletezni kell. (Ezt megtette irodalmi munkáiban is – ami azért kevésbé kockázatos, mint az étellel, az élőkkel kísérletezni).

Annyira távol akart kerülni attól a közeztől, ahonnan indult – s ami életlehetőségeit megalapozta –, hogy nála a polgár hosszú ideig egyetlen jelentett a kizsákmányoló (nagy)tőkessel. Sztrájkot szervez nagybátyja vállalatánál, ahol maga is dolgozik. Apja, miután a Tanácsköztársaság alatt minden vagyonát elkobozták, hamarosan öngyilkos lesz; ez sem vezet rá annak felismerésére, hogy az ilyenfajta „igazságtevés” legfeljebb a szerepek felcserélését hozhatja magával. Lassan eszmélő típus: őszintén hitt a társadalom, az emberek kollektív javíthatóságában. Rövidlátását hosszú és keserves tapasztalatok következményeként váltja fel a táguló látókör. „*Egy kétbalkezes, az ostobaságig naiv fiatalember, aki nem találta helyét az általa ismert társadalmi rétegben, sem magát nem ismerte, de még sokkal kevésbé az életet. Meggyőződése, hogy csak egészséges, élni vágyó testem örökölt meg egész életem során a búskomorságtól, s hogy csalódásaimnak s életöszönömnek a küzdelme kergetett mindig a szélsőségekbe.*” – próbál később magyarázatot találni.

Déry nagyobb utat tett meg, Márai mégis többet, s messzebbre látott. A lázadás maga természetes, sőt alapvetően fontos, de lényeges különbség: reformálni akar, vagy felforgatni. Déry lázadása sokszor hangulati. Márai is lázadt – olyannyira, hogy 19-ben a forradalmi lelkesedés, más kiválóságokkal együtt, rövid időre őt is magával ragadja –, de nála mindig a szigorú önfegyelem dominál. S ő kezdettől tudja: megváltás nincs. Déry erre jóval később döbben rá – vagy csak akkor ismeri be. Márai belső vívódásai nem voltak annyira szembe-tűnők; alkatánál fogva remekül tudta palástolni.

Pedig ő is küzdött kételyeivel, saját helyzetével: „Neurotikus, gyáva és gyöngé ember vagyok; az igazsághoz úgy szoktatom magam, mint nagybeteg az életveszélyes, keserű orvosához; talán megöl, de lehet, hogy segít.” Egyaránt korrektt akart lenni önmagával, és a világgal szemben. Számára magától értetődő, hogy minden szituációban tudatosan úriember, megingathatatlan jellem maradjon. Márai könnyen azonosult szerepével. Déry különféle szerepkísérleteiben önmaga is volt – meg nem is. Több is, kevesebb is, mint amit éppen mutatott, vagy gondolt magáról.

Vallomásai mellett egyéb megnyilvánulásai is árulkodóak: „Kezdték kiütközni belőlem azok a tulajdonságok, melyek alkalmatlanná tettek arra, hogy a meglevő társadalomban jól érezzem magam, melyek lassanként egy sértődött embert gyártottak belőlem, s életem nagyobb részében magányosságra ítélték. Kedvem ellenére tulajdonképpen, mert alapjában véve szeretem az embereket, mindig is többre becsültem őket, mint amennyit értek, s mindenkiel jó viszonyban szerettem volna lenni.”

Márai mindvégig szkeptikus volt és maradt. Mint a polgári társadalom alapos ismerője és kritikusa, kérelhetetlenül bírálta annak hibáit, sőt még mélyebbre látott: „A folyamatosság sosem zavartalan és magától értetődő, a család mindig osztályharc is.” Mindemellett szerette volna megtartani, tovább adni, majd tovább építeni a kipróbált, szerinte fontos értékeket. Aztán mindinkább rájött, hovatovább ezeknek legfeljebb az emléke tartható meg: „Tanúskodni akarok erről: hogy volt egy kor és élt néhány nemzedék, amely az értelem diadalát hirdette az ösztönök felett, s hitt a szellem ellenálló erejében.” Igyekezett távolságtartó, előkelően kívülálló maradni, hiszen sok mindennel nem akart azonosulni. „...valahogy büntudatosnak éreztem magam a nagy jólétben; ez a „büntudat”, mintha valaki, vagy valakik ellen követnének el gonosz cselekedetet, mikor jól élek s mennyire szerettem „jól élni”.“ Nála az erkölcs és méltóság nélkülözhetetlen. Szorongását is inkább együttérzés – és persze a kétely – motiválja. Személyes lelkifurdalásra miért volna oka: a maga feladatát hivatásszerűen, mintegy kiválasztottként végzi, és munkájából él.

Dérynél a szorongás folyamatos vezeklésben oldódik. Annyira azért nem, hogy különösebb áldozatot hozzon, netán meg akarjon felelni valamiféle külső elvárásnak; ha lehet, kényelmesebb módszert választ. Például – szándékosan felnagyítva – előszeretettel sorolja dédelgetett hibáit, kedvenc gyengeségeit. Megelőzve ezzel, hogy mások dörögöljék az orra alá, egyúttal a maga részéről a dolgot lezártnak tekintti. Számára kezdetben az erkölcs is rugalmasabban kezelendő, akár megkérdőjelezhető, ha vele szemben „magasabb rendű” igazságot vél felfedezni. Déry munkásmozgalmi szerepját-

szása mégsem lehetett tartós, sem sikeres: alkata, ösztönös ráérzései, nem utolsósorban intelligenciája és elvegyülésre alkalmatlan egyénisége nem erre predestinálta. Hiába igyekezett. A tömegemberhez – akárcsak Márainak – nem volt köze.

Márai tisztánlátása döbbenetes: „Nem bízom többé a magyar társadalom anyagában. Ez az anyag erényedt. Bárki nyúl hozzá, ez az anyag puha, foszló, málló marad. S mindent kívülről várunk; tegnap a németektől, most az oroszoktól, holnap az amerikaiaktól. Nemzetet építeni nem lehet külső segítséggel; csak belülről lehet.” – összegez – s most láthatjuk, milyen előrelátóan! – 1945-ben. „Az emberek élnek, mert élni organikus lehetőség, Európában is. De az élet ihlet nélkül nem szerep, csak tenyészet. Európában nemcsak a nemzedéknek, a földrésznek sincs közös ihlete többé.”

Márai kérelhetetlen, Déry hajlékonyabb. „Megvetendő írótipus: M. a bánatos tanú, aki naponta „temeti” a kultúrát, a polgárságot, az emberiséget... Az ember megválthatatlan, mondja. Hát, ha az, akkor miért beszél hozzá? Emelje meg a kalapját, s nézzen más kenyérkereset után.” – írja D. 1948-ban, akkor még meglehetősen magabiztosan, hiszen ő a formálódó új világ híve és elkötelezettje. Természetesen abban a hitben, hogy az ígéretes, szép közeljövő érdekében tevékenykedik. A jövő azonban csak jelenné válva igazolja az eredményt, netán méltányolja, vagy fitymálja az igyekezetet. Déry hamarosan kénytelen tapasztalni a mindennapi élet abszurdba fordulását: „A „süket” ellenállás, amellyel ennek a munkámnak (A befejezetlen mondatról van szó, WT.) az alkalmából is találkozom, nyilvánvalóan politikai eredetű, de annyira izgat, hogy minduntalan kétségeket támaszt bennem művek és tehetségem iránt. Kivándorolni! Vagy abbahagyni az írást!” És ez még csak a kezdet, ami elvezet az ismert forradalmi eseményekig. Még akkor is hinni akarta, hogy a rendszer megreformálható. Börtönből való szabadulása után – részben kényszerű, mindenesetre ügyes megnyilatkozásai következményeként – óvatos különvéleményével együtt, továbbra is a szocializmus hívének tarthatták. (Szemet hunyva fölötte, hogy már nem egy megvalósítható, pláne létező, hanem csupán elméleti szocializmusról lehet szó.) A börtönben írt, utópiának álcázott nagyon is valószínű és ijesztő társadalombírálatára már társadalmi berendezkedéstől független, és előrelátóan időtlen. A kötet előszavában írja: „Rend szabadság nélkül? Előbb-utóbb felrobban. Szabadság rend nélkül? A pokolnak erre a bugyrrára igyekszik figyelmeztetni regényem jajkiáltásként.” Ez lehet bennünk is, körülöttünk is; lényegét mostanában kezdhettük érteni. Déry nem volt különösebben bátor ember, sem magabiztos, így még feltűnőbb korrektsége önmagával szemben.

Belső szabadságához mindenáron ragaszkodott. Ebben nem volt megalkuvó; később fokozatosan megbékélt a sorssal, belefáradt, vagy inkább leszámolt már mindennel: utolsó éveire nyugalomra vágyott. Amit meg is kapott – anyagi szempontból mindenképpen. Csaknem visszatért a nagypolgári életmódhoz – míg Márai szerény körülmények között töltötte életének utolsó több évtizedét. (Előkelő stílusát azonban minden élethelyzetben megőrizte.)

Márai számára – aki a háború előtti évtizedek kulturális életének központi alakja volt – hosszas vívódás után egyértelművé válik, csakis az emigrálás mellett dönthet: „Ez az utazás... már nem is „ugrás a sötétbe”, hanem maga a sötétség. Egyféle megsemmisülés. De nyugodt vagyok, mert nem tettem mást. A szerepem otthon megszűnt, munkám elvesztette értelmét... Ott-hon oda fejlődtek a dolgok, hogy már hallgatni sem lehet; száműzetésbe kell mennem... Nem élhettem egy országban, amely nem haza többé. Volt-e jogom elmenni? Igen. Én nem egy állammal, nem is egy társadalmi rendszerrel szerződtem, hanem egy hazával. Mégis, azt hiszem, nincs ennél nagyobb fájdalom. Néha fuldoklom, mint haláleset, vagy végzetes szerelmi szakítás után fuldokolnak az emberek.” – „Nagyon kevés pénzem van, három személyről kell gondoskodnom idegenben, s odahaza még anyámról, s nincs egyebem, csak ez a rozoga töltőtoll... micsoda vad kaland!” Márai belekényszerült ebbe a megpróbáltatásokkal teli „kalandba”, Déry, ha olykor merő naivitásból is, önként választotta a „kalandorságot”. Az élet alapja a rend; de a színt, változatosságot, megismerést, az élet kiteljesedését, a kaland újítja. Mert a rend az állandó, a megnyugtató, a kaland a változó, az inspiráló. (A boldogság az állandónak, s a változónak folyamatos, bölcs, helycseréje, fogalmazta meg egyszer Déry.)

Bárhogy alakult azonban a sorsuk, a magyar nyelv s a haza szeretete közös meghatározó élményként kísérte végig életüket. „Ha a zsúfolt villamoson egy ripők tengelyt akaszt egy másik utassal, ha az utcán a hátam mögött két ember badarságokat ereget ki a száján, ha az újságban se keze-lába mondatokat olvasok, ha hitvány magyar művet látok a színházban, ha hitvány emberrel találkozom társaságban, akkor személyes sérelem nélkül is megsértődik lényem valamelyik csücske, és dühét nyomban észrevétlenül átönti a lélekbe; ha okos szót hallok, ha egy értelmes, szép arcot látok egy főispáni íróasztal fölé hajolva, ha egy magyar verssort olvasok, amely bizonyít, egy ízes káromkodást hallok, amely a képzelet erejét példázza, ha végre eltakarítják a szemetet a Múzeum körút és Rákóczi út sarkán, akkor közvetlen haszon nélkül is felderülök, megnyugszom, erőre kapok. – Mi ez? Azt hiszem, ez a hazaszeretet.” – szemlélteti Déry egyszerűen és gyakorlatiasan.

Mindketten európainak tarthatták magukat magyarként. Egyenrangú félként voltak otthon benne. Abban az Európában, amely után most hirtelen akkora a sóvárgás. „Európainak lenni annyi, mint megérteni valamit.” – fogalmazza meg Márai. „...a tisztesség? Európai kultúrában kialakult, megfogalmazhatatlan tudat, mely minden egyedi esetben helyes választ diktál.” – summázza Déry. Vagy az egy másik Európa volt? „...ez Amerika nagyságának titka ma is. A Kizáró, az Elkülönülő, a Fajvédő mindig elsorvad. Csak az tud élni és nagy lenni, aki be tudja fogadni a világot.” – állapítja meg Márai. Az alá- és fölrendeltségi viszonyt mindketten veszélyesnek, deformálónak tartották, igyekeztek távol maradni tőle, hogy kizárólag saját belső mérlegükre összpontosíthassanak. Míg Márai a maga viszonylagos stabil egyensúlyi állapotából vizsgálta az életet, Déry inkább saját változásainak tükrében. Később már nála sem egy adott társadalmi berendezkedés milyensége a lényeg, sokkal inkább az amúgy is mindenkor rémségekkel teli tágabb világ növekvő kilátástalansága, amit egyaránt aggodalommal figyelnek. „...az emberiség sodródik. Nem keresi a saját útját, hanem megadja magát annak, amit „fejlődés”-nek nevez, azaz mohósága, hiúsága, kapzsisága rossz diktátumának... Civilizációnk – mintha meghibbant volna – már csak a haszon időléptékével hajlandó mérni és értékelni. Mikor, mit, mennyit?... terminusra.” – aggódik Déry. Ugyanakkor azt elismerik: a világ fejlettebb részein, a nem kívánatos körülmények, az élet minőségének felhígulása ellenére, a század tömegmozgalmi a tömegember tömegigényeinek kielégítésére nagyrészt alkalmasnak bizonyultak. Igaz, a szokásos arányt elvesztéssel: „Mindenfelé szembeötló a mesterségesen fokozott igények groteszk túlzása.” – figyel fel Márai. „Ezek a fogalmak: imperializmus, háború, forradalom, már divatjukat múlták. Ami „történik” már nem történelem, hanem természeti folyamat, szabály és logika nélküli.

Lehet, hogy a történelem, túlfejlődött az emberen?” – teszi fel a kérdést, s már sok évtizeddel ezelőtt reálisnak látja a veszélyt: „A lehetőség, hogy a kozmikus erőkkel piszmogó ember – például egy tanult gengszter, aki holnap a hidrogénnel kezd kísérletezni – felrobbanthatja a Földet, most már nemcsak lázálom.”

A legnagyobb kérdéskör kapcsán természetesen ők is csupán bizonytalanságukat fogalmazhatják meg: „A kérdésre, hogy van-e Isten, vagy nincsen, nem tudnék felelni, mert Isten – ha van –, soha nem jelent meg előttem látható, észlelhető, emberi fogalmak szerint értékelhető alakban. Csak azt tudom, hogy az ember és a világ viszonylatában, s mindenben, amit önmagamban, sorsomban, és a világ tüneményeinek egymáshoz való kapcsolatában tapasztaltam, valamilyen rend van. S ez a rend már nem emberi; több annál, bonyolultabb, néha

érthetlenebb; mégis rend; emberfölötti, isteni rend. És ez a rend néha rendetlenségnek tűnik, borzalmas és érthetetlen összevisszaságnak, tragikus esztetiségnek; s később megértjük, hogy mégis rend volt...” – vallja Márai.

„Ahol megreked a tudat, ott nyomban folytatja a hit. Én is hiszek, bár nem tudom, miben.” – ismeri be Déry. Márai az idegen közeget választotta, hogy szabadon gondolkodhasson, alkothasson, s pusztá létével is tiltakozzon. „A csókolózásra kényszerített ellenfél új figura a történelemben. Hitler nem csókolózott az áldozataival, beérte, szerényen, hogy lemészárolta őket.” – jegyezte meg később. Déry tudta, hogy abban a közegben, ahol önszántából maradt, nem nyilváníthat szabadon véleményt; ennek ellenére konok kitartással írta „pesszimista” látomásait egy hivatalból optimizmust követelő, zárt környezetben. Nehezen döntött; ám ha úgy látta megfelelőnek, álláspontján akár többször is változtatott, de kitartott (átmeneti?) elvei mellett. „Engedékenyebb” akkor lett, ha végképp értelmetlennek tartotta az ellenállást. Bizonytalanságát gyakran bújtatta iróniába: „Határozatlan természet vagyok, gondterhelt, ráncos homlokkal ingázok lehetőségeim között; így attól tartok, hosszabb tűnődésre volna szükségem, míg nagy nehezen rászámánám magam, hogy lemészároljak valakit.” Mindketten ragaszkodtak a maguk útjához, de Déry mindenképpen új úton akart járni. Amiről nem sejtette, hogy – ugyanoda vezet. (Máraai egyébként alig vett tudomást Déryről; nem tüntette ki azzal sem, hogy rosszalló észrevételeket jegyezzen fel róla, ahogy megtette másokkal.)

Déry megítélésének változásai meglehetősen összetett – olykor kimódolt – okokra vezethetők vissza. Nem mindenkinek tetszett, hogy nem akart helyzeti előnyhöz jutni – s juttatni másokat – faji hovatarozás címén (amit egyébként magától értetődő természetességgel vállalt). Gyanítható, hogy e hullámvész előbb-utóbb – talán szelídebb változatban – Márait is eléri. (Baloldali gondolkodót már próbáltak krenálni belőle. Érdekesebb azonban, hogy a fanatikus antiszemitaizók nem vették fel listájukra, pedig alapos és tárgyilagos véleménye nem különbözik az ott számon tartottak nagy részének észrevételeitől.) Kettőjük viszonyát azonban mindez nem érinti. Tájékozottságuk életük végéig naprakész. „Kiábrándultan”, mégis ámulva figyelik az élet nagy eseményeit éppúgy mint legapróbb rezdüléseit. Ez a két nagy kaliberű író közös abban, hogy moralizálnak akkor is, amikor eszükbe sem jut, hogy azt teszik. Nem mesterkélten vagy elvontan, hanem énjük elválaszthatatlan részeként. Nem valamiféle erkölcsbíróként, hanem egy vágyott, magasabb minőségű élet természetes velejárójaként.

Eszük ágában sincs magukat példaképnek tekinteni, sőt Déry szinte kivonva ebből önmagát; ha felmentést nem is ad magának, de elfogadja és szeretné elfogadtatni: ő ennyire volt képes.

Máraai kételyei sem csökkentek hosszú élete során. Amiért a ma embere gyanakodva fogadja, vagy eleve elveti a moralizálást, annak legfőbb oka, hogy úgy érzi: elvárásainak megfelelni akkora erőfeszítést kíván, hogy hozzá sem érdemes kezdeni. Kényelmetlenséggel jár, fölösleges vesződéssel, haszna meg semmi.

Az idő sok tekintetben őket látszik igazolni. Mint hogy Márai pontosan látta előre, mi következik, tudta, hogy elkerülhetetlen; feltehetőleg fanyarul, alig észrevehetően bólintana. Déry talán nem hinne a szemének. Pedig előzőleg már kénytelen-kelletlen beletörődött: sem az eltérő érdekeket képviselő társadalmi normák, sem az emberek között (szerencsére még) meglévő óhatatlan különbségek (és nem utolsósorban a bizalmatlanság, s az intrika), nem teszik lehetővé a valamikor általa (is) álmodottak valóra válását. Hinné-e, hogy az átalakuló, széteső, majd újrarendező társadalmi osztályok közötti átjárhatóság nagyobb, mint valaha képzelhette; de ez főként kialakulatlanságot, nyugtalanságot, aránytévesztést hozott. Az állandónak hitt, hagyományos értékek elkallódását. Vagy már őt sem lepné meg semmi?

„A sötétségen túl nem látok szikrát, de épp ebben bízom: az érthetetlenben. Késégsbeesett remény ugyan, melyet emberi nyelvre nem tudok lefordítani, de mi másban hihetnék, ha elnézem az emberiség meg nem állítható önpusztítását. Egy homokszemet rakok fel a tenger ellen.” Általuk is érzékelhető: az olyan cél, aminek nincs valós tétje – így értéke sem –, éppolyan értelmetlené válik, mint maga a céltalanság. Hogy valamiféle nobilitás – *horribile dictu*: polgári tartás? – újbóli megtalálásának mekkora az igénye, jelzi Márai – mással nehezen magyarázható – reneszánsza.

S hasonlóképpen talán, hogy vannak, akik még Déryt is (újra) olvassák. Már csak azért is, mert életművének alapmotívumai körforgásszerűen újra-termelődnek.

A meglehetősen terjedelmes anyag lapozgatása közben megdöbbenő élmény volt a két öreg író egymástól függetlenül készült fényképén véletlen(?) hasonlóságuk külsőségeit is felfedezni. Azonos kéztartásuk, a maguk elé kissé feltartott jobb kar, az ösztönösen kapaszkodni vágyó kézmozdulat tűnik szembe elsőként, de a markáns arckifejezés, a szuggesztív tekintet irányítja magára a figyelmet különös erővel. Idős korukra is átható, frissen fürkésző tekintetükben riadalom és gyanakvás, lemondás és ábrándozás. Szemükben kétkedés...